

Vad är sinnelagsetik?

Jesper Jerkert

Inledning

Vid undervisning för blivande ingenjörer har jag märkt att studenterna ibland anför ”sinnelagsetik” som exempel på en normativ etisk teori, utan att vi ens har nämnt termen. Jag har så småningom förstått att studenterna har fått lära sig om sinnelagsetik inom religionsundervisningen i gymnasiet. Sinnelagsetiken är dock tämligen okänd inom traditionell filosofisk etik, och förekommer knappast i undervisningen i praktisk filosofi vid våra universitet. Därför kan det vara fler än jag som undrar: Vad är sinnelagsetik? Är det en normativ etisk teori i paritet med pliktetiken eller konsekvensetiken, och hur avgränsas den i så fall från andra etablerade teorier? Varför undervisar man om sinnelagsetik i gymnasiets religionsämne? Hur ser undervisningen om sinnelagsetik ut, och är den rimlig? Jag ska försöka kasta ljus över dessa frågor, delvis genom att följa ordet ”sinnelagsetik” bakåt i historien. Min slutsats kommer att bli att undervisningen om sinnelagsetik, såsom den nu tycks se ut i gymnasieskolans religionsämne, är högst diskutabel.¹

Anders Nygrens sinnelagsetik

På svenskspråkiga Wikipedia påstås att begreppet sinnelagsetik ”kan ifrågasättas då det inte finns motsvarighet i länder utanför [N]orden” (Wikipedia 2021). Som jag ska visa förekommer termen sinnelagsetik visst utanför Norden, men det är svårt att frigöra sig från intrycket att sinnelagsetiken verkar ha varit särskilt populär i Sverige. Detta torde till stor del vara Anders Nygrens förtjänst. Nygren var professor i systematisk teologi vid Lunds universitet från 1924, och även biskop i Lunds stift 1948–1958. Ett av Nygrens huvudintressen rör förhållandet mellan filosofisk och teologisk etik. Hans mest utförliga arbete i ämnet är boken *Filosofisk och kristen etik* (1923). Ett grundtema hos Nygren är att han vill tilldela filosofisk och teologisk (kristen) etik olika grunduppgifter, så att

1. Jag har inte undersökt i vilken utsträckning sinnelagsetik förekommer i gymnasiets filosofiämne.

de inte står i motsatsställning till varandra utan snarare är jämbördiga och ömsesidigt kompletterande. (Mot denna ståndpunkt opponerade Hedenius på sin tid.)

I boken från 1923 är Nygren särskilt intresserad av att utreda vad som är kristendomens centrala etik. Han svarar att det är sinnelagsetik. Argumenten för detta hämtas från religionen: Nygren lyfter särskilt fram Jesus-ord i Nya testamentet samt skrifter av Luther. Nygren går sedan vidare och söker klarlägga vari kristendomens *ethos* närmare bestämt består. Han svarar, efter långa utläggningar, att det består i kristendomens kärlekssinnelag, som i slutändan tycks kräva en transcendent upplevelse, en religiös övertygelse av det rätta slaget:

Det spontana kärlekssinnelaget är det för kristendomen specifika etiska idealet. Fordran på ett sådant sinnelag framväxer med nödvändighet ur den kristna tros- och gudsupplevelsen, men däremot ej med samma innebörd på grundvalen av någon annan åskådning. (Nygren 1923, s. 268, genomgående kursiverat i original)

Vi ska inte fördjupa oss i detaljer kring detta. Men vad menar Nygren allmänt sett med sinnelag och med sinnelagsetik? Han introducerar sinnelagsetiken för första gången på följande sätt:

Det fullt utbildade mänskliga förhållande, som är föremål för etiskt bedömande, uppvisar trenne olika moment. 1. Utgångspunkten är en beskaffenhet hos subjektet, vilken beskaffenhet benämns sinnelag. 2. Detta sinnelag tager sig vidare uttryck i ett bestämt förhållande, i ett visst uppförande eller handlande. 3. I likhet med allt handlande går också det etiska handlandet ut på att förverkliga ett ändamål, och därmed är slutpunkten nådd för det etiska förhållandet. *Allt efter som tyngdpunkten vid det etiska bedömandet lägges på det första, andra eller tredje av dessa moment uppstå tre olika slag av etik: sinnelagsetik, legalistisk etik och ändamålsetik.* (Nygren 1923, s. 162–63)

Nygren använder de numera ålderdomliga benämningarna "legalistisk etik" och "ändamålsetik", där vi idag snarare skulle säga regeletik (pliktetik) respektive konsekvensetik.²

2. Kanske menar inte Nygren med "ändamålsetik" exakt vad vi idag menar med konsekvensetik. Ändamål syftar på avsedda resultat, snarare än de faktiska resultat som man brukar bedöma inom konsekvensetik. Men enligt Nystedt (1951, s. 77) syftar nog Nygren på resultat i allmänhet; annars skulle "en konsekvent genomförd ändamålsetik bli ett slags sinnelagsetik, eftersom det är sinnelaget som sätter upp ändamålen", vilket inte verkar vara en rimlig tolkning. En sak som likväl kan skilja Nygrens ändamålsetik från

Sinnelaget beskrivs alltså helt abstrakt som en "beskaffenhet hos subjektet". Någon närmare förklaring av vad som menas med ett sinnelag ges inte i boken, vilket har påtalats av några kommentatorer (Holte m.fl. 1983, s. 58; Bexell 1990, s. 83). Men det blir ändå någorlunda tydligt, med tanke på det stora utrymme som Nygren sedan ägnar åt att diskutera vad som bör menas med kristendomens kärlekssinnelag, att han med sinnelag menar något tämligen sammansatt och komplext i en människas inre.³ Kort sagt, han verkar använda sinnelag ungefär i ordets gängse betydelse – enligt SAOB (Svenska Akademiens Ordbok) "någons allmänna, konstitutionella läggning eller natur med avseende på hans själsförmögenheter eller det sätt varpå dessa fungera eller reagera, själsläggning, psyke, (inre) karaktär, skaplynne" (tryckår 1968, förkortningar utskrivna).

En sinnelagsetik, i sin tur, är enligt Nygren en etik som vid den etiska bedömningen lägger exklusiv eller huvudsaklig vikt vid subjektets sinnelag, till skillnad från vid handlingens natur eller vid dess konsekvenser.

[E]nligt sinnelagsetiken är det sinnelaget, som äger ursprunglig etisk kvalitet, handlingen och handlingsresultatet åter äga blott en härledd sådan och kunna ställas under etiskt bedömande endast emedan och försåvitt de stå i samband med sinnelaget. (Nygren 1923, s. 163)

Nygren menar att sinnelagsetiken är den mest tillfredsställande etiken. Hans argument för detta är i korthet följande: det enda som kan vara etiskt gott måste vara gott i och för sig självt, och det enda som kan vara gott i och för sig självt av de tre momenten sinnelag, handling och ändamål är sinnelaget. Någon särskilt övertygande argumentation är nu inte detta. Man måste t. ex. inte gå med på att det som är gott också med nödvändighet är gott i och för sig självt.

Nygrens argument ger också intryck av att vara konstruerat för att han ska kunna dra den slutsats han av trosskäl önskar nå. Enligt somliga kan denna typ av kritik återkommande riktas mot Nygrens filosofi (Hillerdal 1958, s. 151–52; Bexell 1990, s. 85). Icke desto mindre säger Nygren ganska uppseendeväckande saker om sinnelagets etiska status:

gängse konsekvensetik är att Nygren bara kräver att man förlägger den etiska bedömningens "tyngdpunkt" till handlingens ändamål, medan vi med konsekvensetik brukar mena en etik där man *uteslutande* lägger vikt vid handlingens konsekvenser.

3. Någon läsare kanske undrar om inte "sinnelag" är ett i Bibeln frekvent ord, så att Nygrens avsedda innebörd ska sökas där? Detta är tveksamt. Ordet sinnelag förekommer fyra gånger i 1917 års översättning, i samtliga fall i Nya testamentet, men motsvaras då inte av ett och samma grekiska grundord (Linton 1963).

Om blott själva utgångspunkten är etisk, så antager hela förloppet etisk karaktär. När det etiska sinnelaget yttrar sig, så framkomma med nödvändighet etiska handlingar, vilka likaledes med nödvändighet föra till ett etiskt slutmål. (Nygren 1923, s. 183)

Detta är inte trovärdigt. I själva verket är det lätt att föreställa sig att dåliga handlingar kan härröra ur ett gott sinnelag. En person med i och för sig gott sinnelag skulle t. ex. kunna ha felaktiga föreställningar om fakta och därför genomföra eller rekommendera skadliga handlingar.

Nygren hade stor betydelse för svensk teologi under lång tid, och är särskilt känd som förespråkare av sinnelagsetik. Det är svårt att tänka sig att svenska gymnasister ännu på 2020-talet skulle bekanta sig med termen om det inte vore för Nygren. På 1950-talet beskrevs han (av en kritiker) som "Sveriges för närvarande mest läste teologiske etiker. ... [D]et inflytande han utövat på andra författare är så betydande att man kan tala om en skolbildning" (Nystedt 1951, s. 7). Men det ska också sägas att hans argumentation har mött visst motstånd bland teologer och filosofer, både med avseende på tolkningen att kristendomens sanna etik skulle vara en sinnelagsetik (t. ex. Gerhardsson 1971) och med avseende på påståendet att sinnelagsetiken är den mest tillfredsställande normativa teorin (t. ex. Rodhe 1947).

"Gesinnungsethik" och kopplingen till Kant

För en nutida läsare ligger det nog nära till hands att associera termen sinnelagsetik med dygdetiken. Jag ska återkomma till en sådan koppling, men en undersökning av ordet sinnelagsetiks historia pekar främst i en annan riktning, som vi därför först ska utforska.

I SAOB:s artikel "sinnelagsetik" ges inget äldre belägg för ordet än Nygren (1923), men jag har hittat ett något äldre: i en uppsats om Giovanni Marchesinis (1868–1931) etik använder Lundafilosofen Alf Nyman ordet två år tidigare (Nyman 1921, s. 42). Det förefaller dock inte troligt att vare sig Nygren eller Nyman fritt har uppfunnit termen. Snarare har de översatt den från tyskans *Gesinnungsethik*. Detta ord är nämligen belagt några decennier tidigare. En möjlig förmedlingsväg till Nygren går via teologen Ernst Troeltsch. Nygren hänvisar till Troeltsch upprepade gånger (t. ex. Nygren 1923, s. 210), och Troeltsch har använt termen redan 1902, det äldsta belägget som nämns i en tysk uppslagsboksartikel om ordet (Reiner 1974). Sammanhanget är att Troeltsch säger sig vilja

utreda huruvida det är riktigt att identifiera ”det kristna sedliga idealet med idealet i den formella kantianska sinnelagsetiken” (Troeltsch 1902, s. 142). Jag har funnit omnämningen som är ytterligare några år äldre, de äldsta på två ställen i en bok från 1896 (Kreibitz 1896, s. 52 och 157). Ytterligare två belägg finns från 1899, det ena i tidskriften *Kant-Studien* (vol. 3, s. 462), det andra i månadstidskriften *Preußische Jahrbücher* (vol. 95, s. 221).⁴

I flera sammanhang där det tyska ordet har använts omnämns Kant eller kantianism. Detta gäller även på svenska; ett exempel är följande: ”Sinnelagsetiken’ har genom Kant och senare nykantianismen fått stor betydelse” (Rodhe 1947, s. 285). Termen har alltså kommit att användas som etikett på vissa tänkares kantianskt inspirerade etik. Ett tyskt exempel är Kant-lärjungen Jakob Friedrich Fries (1773–1843), som talar om ”det rena sinnelagsidealet” som förutsättning för pliktuppfyllelse. Även om jag inte har belägg för att Fries själv använde ordet *Gesinnungsethik*, har han av en senare bedömare ansetts ingå i en tysk tradition av just sinnelagsetik under 1800-talet (Hubmann 1997, citat s. 95).

Det kantianska inflytandet var stort på den teologisk-protestantiska etiken under 1800- och 1900-talen, särskilt genom Schleiermacher (Hillerdal 1958, s. 105–107). Det är därför inte så förvånande att *Gesinnungsethik* kan nämnas i tyska översikter över teologisk etik (t. ex. Honecker 1990, passim), men begreppet är ändå inte viktigare än att det kan saknas i andra översikter (t. ex. Roth och Held 2018). En liknande bild får man i de två senaste svenska läroböckerna i etik med teologisk inriktning som jag känner till. Holte m. fl. (1983, s. 57–59) nämner sinnelagsetik med hänvisning till Anders Nygren, som utan tvekan stod under kantianskt inflytande (om detta, se Nygren 1924). I den nyare läroboken av Bexell och Grenholm (1997) finns däremot inte termen sinnelagsetik, även om ordet sinnelag förekommer sporadiskt i avsnitt om Bibelns etik, exempelvis: ”Biblisk etik är ofta subjektorienterad i den meningen att den innehåller krav som gäller hela personen i dess totalitet, även motiv och sinnelag” (s. 207).

Inom politisk filosofi och sociologi är Max Webers (1864–1920) användning av ordet känd. Han nämner sinnelagsetik i en artikel från 1917, och framställer den som en världsfrånvärd etik, i den meningen att sinnelagsetikern inte alls bryr sig om några konsekvenser (Weber (1917) 1922, s. 476) och därför inte heller tar ansvar för några sådana. Weber fram-

4. Ordet *Gesinnungsethik* är tyvärr inte upptaget i den stora ordboken över tyskt historiskt språkbruk, *Deutsches Wörterbuch*.

ställer sinnelagsetiken i första hand såsom framsprungen ur religiös eller politisk övertygelse, men säger också att såväl sinnelagsetiken som en etik som utgår från ansvarstagande har en strängt formell karaktär "som liknar de bekanta axiomen i 'Kritik av det praktiska förnuftet'" (Weber (1917) 1922, s. 467). Två år senare, i föredraget "Politik als Beruf" (1919), återkommer Weber till att sinnelagsetik och *Verantwortungsethik* ("ansvarsetik") är "oförsonligt motsatta maximer". Bland annat kritiserar Weber sinnelagsetiken för att inte tillfredsställande kunna hantera oundvikliga situationer där man vill kunna hävda att ändamålet helgar medlen (Weber (1919) 1971, s. 76–77).⁵

Således finns en rad historiska exempel, bl.a. från teologin, på hur termen sinnelagsetik använts om kantianskt inspirerad etik. Och hur är det med Kant själv, var han sinnelagsetiker? Han använde aldrig ordet sinnelagsetik, men sinnelag (*Gesinnung*) nämns desto oftare: totalt 308 gånger i Kants publicerade skrifter (Roser och Mohrs 1993, s. 648). (Därutöver tillkommer sammansättningar som slutar på *-gesinnung*, t. ex. *Herzensgesinnung*.) Ett enda exempel kan vara följande passage i *Grundläggning av sedernas metafysik*, Kants första viktiga etiska verk:

Slutligen finns ett imperativ som omedelbart påbjuder ett visst beteende utan att ligga till grund för det som en betingelse för ett annat syfte som kan uppnås genom det. Detta imperativ är *kategoriskt*. Det hänför sig inte till handlingens innehåll eller åsyftade resultat utan till den form och den princip av vilken den själv följer, och det väsentliga och goda med den består i sinnelaget, medan utfallet må bli vilket som helst. Detta imperativ kan kallas *sedlighetens* imperativ. (Kant (1785) 1997, s. 41)

Termen sinnelag förekommer i många av Kants skrifter, bl.a. i de tre *Kritikerna*. Högst är densiteten i *Religionen inom det blotta förnuftets gränser* (1793), med 169 omnämmanden på ca 200 sidor (Palmquist 2015, s. 252).

Vad menade Kant med sinnelag? Palmquist, som särskilt intresserar sig för termen i Kants religionsfilosofi, säger att sinnelaget för Kant är ett slags principiell övertygelse som hänvisar till något som går utöver naturlig orsak-verkan, vilket sker närhelst man är engagerad i moraliska eller religiösa resonemang (2015, s. 252). Caswell karakteriserar sinnelaget enligt Kant som en persons "varaktiga moraliska karaktär, som på något sätt utgör grunden för, men ändå inte kan reduceras till, specifika maximer som vi kan ta i bruk" (2006, s. 191). Munzel har skrivit

5. Ett begreppspar som hos teologen Troeltsch verkar fungera på ett liknande sätt är "personetik" (*Personethik*) kontra "ämbetsetik" (*Amtsethik*) (Nygren 1923, s. 210).

en utförlig studie om Kants föreställning om moralisk karaktär, och vill urskilja tre huvudsätt på vilka Kant använder termen sinnelag (1999, s. 67–70). Dessa skillnader är dock subtila i förhållande till mitt syfte i denna artikel. Jag nöjer mig med att konstatera att Kant verkar använda ordet sinnelag i betydelser som ligger nära den gängse enligt ordböckerna (t. ex. SAOB).

Kant är naturligtvis mest känd som pliktetiker, men hans moralfilosofi inbegriper de kända uppfattningarna att en god vilja är det enda som i sig självt är oinskränkt gott, att en handling är god endast om den utförs *av* plikt (det räcker inte att den utförs *enligt* plikt), att man ska handla så att man också kan önska att den *maxim* man följer kan bli allmän lag, med mera. Dessa saker, som har att göra med agentens vilja, motiv, önskingar och liknande, spelar enligt Kant stor roll för bedömningen av en handlings moraliska halt. Man ska alltså inte endast bedöma handlingen självt, än mindre dess konsekvenser. På denna grundval kan man därför hävda att en sinnelagsetisk komponent är viktig i Kants totala moralfilosofi. Denna komponent har mest utförligt lyfts fram av Harald Köhl i boken "Kants sinnelagsetik" (1990). En dylik användning av termen som etikett på Kants filosofi är inte heller ny. Filosofen och sociologen Max Scheler (1874–1928), till exempel, använde ordet sinnelagsetik för att karakterisera Kant, som han sedan argumenterade emot (Honecker 1990, s. 16).

Eftersom vi bara har rört oss på de svenska och tyska språkområdena, kan det vara värt att säga något om den engelskspråkiga terminologin. Hur ordet *Gesinnung* hos Kant ska översättas till engelska har blivit föremål för diskussion. Palmquist (2015, s. 254–58) argumenterar t. ex. för att "conviction" är en bättre översättning än "disposition" eller "attitude", medan Munzel (1999, s. 67) pläderar för översättningen "comportment of mind". Verstraeten (1995, s. 186) diskuterar vad sinnelagsetik hos Weber och andra bör heta på engelska och konstaterar att frågan är svår och att svaret bl.a. beror på om termen anses syfta på "en etik som definieras av radikala, religiösa grundprinciper" eller på "en persons trohet till sådana principer från ett intentionsperspektiv". Verstraeten föreslår att "absolute ethics", "ethics of conviction" eller "ethics of good inclination" kan användas, beroende på sammanhang. I en engelskspråkig diskussion av Nygrens sinnelagsetik har Hall (1970, s. 285) använt översättningen "attitudinal ethics". Kort sagt, det verkar inte finnas någon etablerad motsvarighet till sinnelagsetik på engelska.

Sinnelagsetiken i gymnasiet

Som jag konstaterade inledningsvis verkar många gymnasister ha lärt sig om sinnelagsetik inom religionsämnet. Föga förvånande presenteras sinnelagsetik i åtskilliga läroböcker avsedda för sådan undervisning.⁶ Här följer fem exempel:

Att ha rätt sinnelag, att handla med goda avsikter är den etik som brukar kallas för *sinnelagsetik*. Sinnelagsetiken säger att det är avsikten, tanken med handlingen, som avgör om den är rätt eller fel. (Ring 2015, s. 244)

Sinnelagsetik är en etisk modell som säger att en handling ska bedömas utifrån den avsikt som man hade med den, eller med andra ord vad man hade i sinnet när man gjorde det. (Göth m.fl. 2018, s. 76)

Det lite gammalmodiga ordet sinnelag står för den inre moraliska övertygelsen hos den handlande personen. Lite mer precist uttryckt säger sinnelagsetiken att *en handling är rätt om den utförs med gott uppsåt, det vill säga med goda avsikter*. (Alm 2009, s. 132)

Sinnelagsetik är ett etiskt tänkande där man fokuserar mer på avsikten bakom handlingen än på handlingen i sig eller konsekvenserna av den. (Tuveson 2022, s. 46)

Avsiktsetik, *sinnelagsetik* – innebär att man lägger fokus på avsikten bakom en handling. Man utgår från om den som utför handlingen menar väl eller inte. (Binkemo och Brodin 2016, s. 36)

Som synes är dessa läroböcker överens om att likställa sinnelagsetik med uppfattningen att den handlandes avsikt är det viktigaste – eller eventuellt det enda viktiga – för att bedöma handlingens riktighet. Jag ska strax återkomma till detta. Men jag vill också nämna att det förekommer att läroböcker presenterar ungefär samma tanke men under ett annat namn. En lärobok presenterar t. ex. ”viljeetik” sålunda:

En handling kan leda till oönskade följder. Ändå kan vi i efterhand anse att den var rätt. Personen som gjorde det hade en riktig inre drivkraft, en vilja som pekade mot det goda. Även om målet inte nåddes och många regler bröts var det en god vilja som drev fram handlingen som en propeller på en båt. (Tidman och Wallin 2012, s. 190)

6. Det är inte självklart att man överallt använder läroböcker på gymnasiet. För en diskussion om läroböcksanvändningen i etikundervisningen inom religionsämnet, se Widholm (2020, s. 149–50).

En annan beteckning är helt enkelt "avsiktsetik", som förekommer i flera läroböcker:

Den tredje typen av etiska modeller, avsiktsetiken, fokuserar på det som kommer *före* snarare än *efter* handlingen, nämligen på avsikten (intentionen) bakom den. Hur tänkte vi när vi utförde handlingen? Vilket syfte hade vi? Menade vi väl? (Franck 2014, s. 47)

Enligt avsiktsetiken är det själva avsikten med handlingen som är det viktiga. Om vår avsikt är att göra gott är handlingen rätt. (Thulin och Elm 2012, s. 144)

I en lärobok har jag också sett etiketten pliktetik:

Inom pliktetiken menar man att *avsikten* bakom handlingen avgör om handlingen är etiskt riktig. Här är det alltså tanken *före* handlingen som avgör. (Appelros, Hornborg och Röcklinsberg 2006, s. 23)

Denna sistnämnda karakteristik måste sägas vara kontroversiell: många skulle nog säga att plikter kan diskuteras utan att man nödvändigtvis tar de handlandes avsikter i beaktande. Men med den kantianska uppfattningen om den goda viljan som det enda oinskränkt goda kan man nog koppla samman plikter och avsikter.⁷ Jag ska inte fördjupa mig i detta här, utan vill koncentrera mig på uppfattningen att sinnelagsetik är liktydigt med avsiktsetik, som dominerar stort i gymnasieläroböckerna. Denna identifikation är ju i förstone litet överraskande, eftersom ordet sinnelag enligt ordböckerna inte endast syftar på avsikter utan på något rikare och mer komplext i en människas inre. Och som jag har hävdad ovan verkar Nygren, Kant och kantianska efterföljare alla syfta på något mer än bara avsiktens inriktning när de talar om människans sinnelag, och om en etik byggd på detta.

I källor som är äldre än några decennier gamla har jag inte heller stött på uppfattningen att sinnelagsetik är detsamma som en etik i enlighet med goda avsikter, och detta inkluderar vanliga uppslagsböcker såsom Marc-Wogau (1963, s. 264), Filosofilexikonet (1988, s. 143) och Nationalencyklopedin (1995, bd 16, s. 464). Däremot sägs det i sådana källor ibland att sinnelagsetiken är en etik utgående från goda motiv (t. ex. Rodhe 1947, s. 289; Holte m.fl. 1983, s. 57). Avsikt och motiv behöver dock

7. Kant själv verkar ta avstånd från avsiktsetik: "En handling av plikt har sitt moraliska värde inte i den avsikt som skall uppnås genom den, utan i den maxim enligt vilken man beslutar sig för den" (Kant (1785) 1997, s. 23). Man kan dock fråga sig om Kant använder ordet avsikt i samma betydelse som läroböckerna i religionskunskap.

inte vara samma sak, vilket jag återkommer till senare. I vilket fall som helst tycks ordet sinnelagsetik ha genomgått en betydelseförskjutning till att just beteckna avsiktsetik. Hur denna förskjutning har uppstått vet jag inte. I gällande ämnesplan för gymnasieskolan (LGY11) anges som ett av målen med undervisningen i religionskunskap att eleverna ska utveckla "[f]örmåga att använda etiska begrepp, teorier och modeller", och ett centralt innehåll i kursen Religionskunskap 1 är därför "[t]olkning och analys av olika teorier och modeller inom normativ etik samt hur dessa kan tillämpas" (Skolverket 2011, s. 137–38). Exakt vilka etiska teorier eller modeller som bör behandlas står det inget om i ämnesplanen. Det finns emellertid ett tillhörande kommentarmaterial till samma ämnesplan (Skolverket 2012).⁸ Där nämns följande: pliktetik, konsekvensetik, "sinnelags- eller avsiktsetik" samt situationsetik.⁹ Även dygdetik tas upp, men presenteras som skild från de andra då den sägs ge "en annan grund för att reflektera över moraliska frågor". Notabelt är att sinnelagsetik och avsiktsetik presenteras som synonymer i kommentarmaterialet. Jag vet inte om dokumentet bara återspeglar en redan etablerad konsensus bland läroboksförfattare och andra berörda om att sinnelags- och avsiktsetik är samma sak, eller om kommentarmaterialet kanske har påskyndat att en konsensus har uppstått. (I kommentarer till tidigare ämnes- eller läroplaner, från 1970, 1994 respektive 2000, finns inga etiska teorier nämnda alls.) Jag vet inte heller när sinnelagsetik och avsiktsetik började likställas, men ett exempel från 1980-talet är följande: "Enligt sinnelagsetiken är en handling rätt, endast om en handling är utförd med goda avsikter" (Olivestam och Thorsén 1989, s. 109).

8. Kommentarmaterialet saknar angivna författare och är odaterat, men det härrör från 2012 och reviderades 2017 (personligt meddelande från Mikael Bergkrantz, Skolverket, 2023-04-11). Revisionen påverkade inte texten om sinnelagsetik. Kommentarmaterialet är inte bindande, till skillnad från ämnesplanen. Undervisningen behöver därför inte ta upp allt som nämns i kommentarmaterialet. Man kan ändå förmoda att många lärare och läroboksförfattare har konsulterat materialet.

9. En granskning av vad man i detta sammanhang menar med "situationsetik" kunde också vara motiverad. Termen har sitt ursprung i teologisk etik (Rosenthal 2019) och är inte vanlig i filosofisk etik. I Skolverkets kommentarmaterial (2012) sägs situationsetiken innebära "att varje situation är unik, och att det alltså inte finns några allmänna regler eller några generellt giltiga bedömningar av vare sig konsekvenser eller avsikter som kan moraliskt motivera olika handlingar". Detta verkar vara besläktat eller identiskt med vad filosofiska etiker kallar moralisk partikularism. Exakt hur situationsetik presenteras i läroböcker har jag dock inte undersökt.

Avsikter, motiv – eller kanske dygder?

Nu kan förstås termer ändra betydelse med tiden, så vi ska inte avfärda identifikationen av sinnelagsetik med avsiktsetik (detta kan vi fortsättningsvis kalla "sinnelags-/avsiktsetik") alltför lättvindigt, utan snarare fråga: Vad kan sägas om sinnelags-/avsiktsetiken som etisk teori?

I de flesta gymnasieböcker är det tydligt att teorierna som tas upp (med eventuellt undantag för dygdetiken) är teorier om huruvida en *handling* är moraliskt riktig eller ej. Som teori om handlingars riktighet är sinnelags-/avsiktsetiken dock knappast etablerad. Jag känner således inte till några standardverk om teorin i denna bemärkelse och vet inte vart jag i första hand skulle hänvisa någon som vill lära sig mer om grunderna inom sinnelags-/avsiktsetiken.

Däremot är en spridd tanke att avsikten med en handling kan påverka hur *ansvaret* för handlingens följder bedöms, eller hur mycket den handlande i efterhand ska klandras eller prisas. Redan små barn lär sig att säga: "Förlåt, det var inte meningen!" Genom att säga att man inte hade för avsikt att åstadkomma vissa konsekvenser, eller att man inte rimligen kunde förutse dem, hoppas man bli mildare bedömd med avseende på ansvar. I vissa läroböcker står att sinnelags-/avsiktsetik finns i rättssystemet. Till exempel: "Om jag dödar en annan människa kommer avsikten bakom handlingen att ha stor betydelse för vilket straff jag får" (Binkemo och Brodin 2016, s. 37). Detta är rätt i sak (med reservationen att det juridiskt centrala ordet är uppsåt, som inte verkar vara en exakt synonym till avsikt), men det kunde ibland tydligare ha framgått att just ansvaret är i fokus i straffrättsliga sammanhang. Frågan om huruvida en handling är riktig eller ej är inte densamma som frågan om i vilken grad den handlande ska ställas till svars för den. Man kan ju tänka sig att en handling är moraliskt felaktig men utan att någon ska ställas till svars. Jag har dock viss förståelse för att distinktionen kanske inte kan beredas plats i en gymnasielärobok.

Om man ändå ska betrakta sinnelags-/avsiktsetiken som en teori som kan ge besked om handlingars etiska status, så är den som sagt tämligen oprövad och underutvecklad i den filosofiska litteraturen. Några övergripande kommentarer kan dock ges.

En grundläggande fråga rör terminologin. Läroböckerna talar ofta om "avsikter", men man kan undra om läroböckernas "avsikter" är synonyma med ordböckernas. Vissa andra termer förekommer också i läroböckerna: motiv, uppsåt, (god) vilja, tanke (med handlingen), att mena väl. Och det finns ytterligare termer som ligger mer eller mindre

nära de redan nämnda: intention, disposition, bevekelsegrund, syfte, skäl, ändamål, drivfjäder, med flera. De centrala termerna måste fastställas och deras relationer klarläggas för att en teori ska kunna mejslas ut tydligt. Skillnader i innebörd mellan använda termer kan mycket väl ha moralisk relevans, vilket teorin i så fall bör kunna göra reda för. Exempelvis använder vi ofta ordet *motiv* för något som är mer långsiktigt och mer komplext än en *avsikt*. En våldshandling skulle således kunna utföras med avsikten att skada någon, men med motivet att vinna personlig frihet. Detta kan leda till olika moraliska bedömningar beroende på om man fäster sig vid avsikten eller vid motivet (Fairweather och McDonald 1984, s. 70). Tanken att *motiv* spelar moralisk roll är förstås gammal. Kyrkofadern Augustinus (354–430) framhöll att handlingar är goda endast i den mån de utförs med ett lämpligt *motiv*. Enligt honom skulle en och samma handling kunna vara god om den utförs av kärlek men dålig om den utförs av önskan att bli omtyckt (Haldane 1993, s. 138).

Om vi tills vidare använder ”*avsikt*” som en övergripande term så är det uppenbart att teorin måste utsäga att endast *goda* avsikter (och inte vilka avsikter som helst) kan sanktionera handlingar moraliskt. Följaktligen måste man reda ut vad som är gott i avsikter, eller hur man känner igen detta goda. Om man försöker att göra detta – och givet att man tar ”*gott*” för något objektivt – stöter man dock på problemet att det kan vara svårt att isolera vad som är gott med en handlings avsikt från vad som är gott med handlingen själv eller från vad som är gott med handlingens konsekvenser. Om vi t. ex. förklarar det goda i en avsikt som ”*tankens inriktning på att åstadkomma gott i världen*” eller dylikt, så verkar vi förlägga det goda till handlingens följder, och hela teorin förefaller bli besläktad med konsekventialismen. Om vi i stället anser att det goda i en avsikt består i ”*tankens inriktning på att utföra de rätta handlingarna*” eller dylikt, så riskerar vi på ett liknande sätt att hamna nära regel- eller pliktetik. Kanske är problemet inte oöverstigligt, men åtminstone verkar det kräva en del arbete (Fairweather och McDonald 1984, s. 73).

Ett sätt att försöka isolera det goda som finns i avsikten från det goda hos handlingarna eller deras konsekvenser vore att betrakta det goda i avsikten som mer abstrakt och djupare liggande i den handlande personen. Djupare liggande mänsklig godhet kanske dock inte bör kallas *god avsikt*, eftersom man ofta använder termen *avsikt* för tankar knutna till mer eller mindre konkreta, planerade handlingar. Djupare och mer beständiga moraliskt goda egenskaper hos en person kan vi snarare beteckna som *god karaktär* eller *god personlighet* – eller *gott sinnelag*. Om

man leder sinnelagsetiken i denna riktning – närmare ordet sinnelags vanliga ordboks betydelse – avlägsnar man sig från gymnasieläroböckernas ”sinnelags-/avsiktsetik”, men man kommer närmare vad termen sinnelagsetik har betytt förr, t. ex. hos Anders Nygren eller hos dem som har karakteriserat Kants lära som sinnelagsetisk.

Om man för sinnelagsetiken i denna riktning verkar emellertid ett annat problem tillstå: hur ska vi skilja sinnelagsetik från dygdetik? Dygdetiken, som uppkom redan under antiken men som också har genomgått modern vidareutveckling med förgreningar, är centrerad just kring människors (goda) karaktärsegenskaper, vilka man tänker sig förvärfvas och kan odlas (Möller 2014). Man kan undra om det finns plats för en sinnelagsetik som tar den inre karaktären (sinnelaget) som moraliskt primär, men som ändå är tydligt skild från dygdetiken.

Kanske finns sådan plats, även om jag inte ska försöka utreda saken närmare här. Arvid Runestam (1933) har i alla fall påpekat att sinnelagsbegreppet är så flexibelt att det uppenbarligen kan anknytas till dygder, till religiös tro eller till plikter. Historiskt har det nog funnits olika skäl för förespråkare av sinnelagsetik att undvika en alltför stark anknytning till dygdetiken, även när det för en utomstående betraktare ser ut att finnas många likheter. Hos Kant till exempel – om vi betraktar honom som förespråkare för ett slags sinnelagsetik – nämns ordet dygd (*Tugend*) ofta, inte sällan i närheten av ordet sinnelag. Så här kan det heta:

Morallagen är helig (oeftergivlig) och kräver att sederna ska vara heliga, fastän den enda moraliska fullkomlighet som människan kan nå alltid blott är dygd, dvs. lagenligt sinnelag av *aktning för* lagen. (Kant (1788) 2004, s. 128–29)

Men Kant distanserade sig från den antika dygdetiken på följande sätt:

Måttlighet i affekter och lidelser, självbehärskning och nykter eftertanke är inte bara goda i många hänseenden utan synes rent av utgöra en del av personens *inre* värde, men de kan inte på långt när förklaras vara utan inskränkning goda (hur obetingat de gamle än prisade dem). (Kant (1785) 1997, s. 17)

När sinnelagsetik har diskuterats i protestantiska kretsar under 1800- och 1900-talen, inklusive hos Anders Nygren, finns förmodligen ett särskilt skäl till att anknytningen till dygdetiken har tonats ned. Den antika dygdetiken har haft ett välkänt stort inflytande på kristen etik

under medeltiden och framåt (Porter 2001). Bland annat har man till de fyra antika kardinaldygderna (klokhet, rättvisa, mod, måttfullhet) lagt tre teologala (gudomliga) dygder: tro, hopp och kärlek. En skillnad är därvidlag att de gamla kardinaldygderna kunde förvärvas och tränas upp, medan de teologala dygderna anses uppfylla människan genom Guds försorg. Men hela denna utvidgade dygdlära är numera starkt förknippad med den katolska kyrkan. Detta kan ha avskräckt protestantiska teologer från att peka på ett samband mellan sinnelagsetiken och dygdetiken. Anders Nygren, till exempel, åberopade gärna Luther och markerade avstånd från katolsk etik (Nygren 1923, s. 214).

Även utanför teologin kan termen dygd med tiden ha kommit att associeras med en rad andra egenskaper än de antika idéerna om dygder som medelvägar mellan extremer, vilket kan påverka viljan att känna samhörighet med dygdetiken. Så kom t.ex. underordningen av egenintresset till förmån för det gemensamma bästa att betraktas som en "borgerlig dygd" under flera hundra år, åtminstone fram till 1700-talets slut (Münkler 1991).

Slutord

Jag har i denna text inte haft ambitionen att driva någon bestämd linje om vad sinnelagsetik bör betyda. Ambitionen var snarare att försöka förstå varifrån termen kommer historiskt samt att kartlägga hur den nu används i gymnasieundervisningen. Det som framkommit ger mig dock anledning att ställa mig något skeptisk till den nu dominerande undervisningen. Detta ska jag avslutningsvis sammanfatta.

Sinnelagsetiken identifieras i läroböckerna ofta med en etik där den handlandes avsikt är etiskt primär. Detta är knappast en väletablerad teori om handlingars etiska riktighet i paritet med konsekvens- eller pliktetiken, men presenteras ändå så ibland. Just eftersom teorin inte är väletablerad, är det ganska oklart hur omfattande en "avsikt" egentligen är, och hur termen förhåller sig till motiv, god vilja och andra näraliggande uttryck. Det är förbryllande att termen sinnelagsetik så tydligt kommit att förklaras som "avsiktsetik" i många svenska gymnasieläroböcker, när denna betydelse inte verkar överensstämma med historiskt belagt språkbruk. Hur och varför betydelsen har förskjutits har jag inte lyckats klarlägga. En spekulation kan vara att förskjutningen har uppstått genom kombinationen av följande tre förmodade önskemål hos läroboksförfattarna:

1. Man har velat undvika att ge en ensidigt religiöst färgad framställning av sinnelagsetiken (där det rätta sinnelaget uppkommer genom den rätta tron), då etikundervisningen enligt ämnesplanen ska vara allmängiltig snarare än religiös.
2. Man har velat undvika att kantianskt identifiera sinnelaget med strävan efter pliktuppfyllelse eller dylikt, då en sådan identifiering skulle göra gränsen gentemot pliktetiken otydlig.
3. Man har velat göra tydlig åtskillnad mellan sinnelagsetiken och dygdetiken, då den senare ofta också behandlas i läroböckerna.

Om man vill uppfylla dessa tre önskemål men ändå tala om sinnelagsetiken som en egen etisk teori verkar den enklaste utvägen vara att identifiera sinnelagsetiken med avsiktsetiken.

Sammanfattningsvis är sinnelagsetiken svårfångad och har haft något skiftande betydelser. Den är också oetablerad som etisk teori om handlingar. Som vi har konstaterat är ordet sinnelagsetik mycket vanligare i teologisk etik än inom vanlig filosofisk etik, men även inom grundböcker på universitetsnivå i teologisk etik är ordet tämligen ovanligt och i varje fall inte ett obligatoriskt inslag. I ljuset av detta är termens framskjutna roll i gymnasieundervisningen märklig. Det märkliga är inte minst att termen är så frekvent i nybörjarundervisning medan den är ovanlig eller helt frånvarande inom utbildningar i etik på universitetsnivå. Enligt min mening vore det rimligt att låta sinnelagsetiken utgå från gymnasieundervisningen. Det frigjorda utrymmet kunde ägnas åt frågan om avsikter och ansvar (men utan att kalla detta sinnelagsetik) eller åt någon mer väletablerad etisk teori.¹⁰

Litteratur

- Alm, Lars-Göran. 2009. *Religionskunskap för gymnasiet. Kurs 1*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Appellos, Erica, Anne-Christine Hornborg och Helena Röcklinsberg. 2006. *Din tro eller min? Religionskunskap för gymnasiet. Kurs 1*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Bexell, Göran. 1981. *Teologisk etik i Sverige sedan 1920-talet*. U.o.: Skeab förlag.
- Bexell, Göran. 1990. "Anders Nygren som etiker". I *Anders Nygren som teolog och filosof. Rapport från symposiet vid 100-årsdagen av hans födelse* (ingen redaktör angiven), s. 77–99. Lund: Teologiska institutionen vid Lunds universitet.

10. Tack till deltagarna i ett seminarium vid Avdelningen för filosofi, KTH för synpunkter på en tidigare version.

- Bexell, Göran och Carl-Henric Grenholm. 1997. *Teologisk etik: En introduktion*. Stockholm: Verbum.
- Binkemo, Lars och Krister Brolin. 2016. *Jobba med religion*. Stockholm: Sanoma utbildning.
- Caswell, Matthew. 2006. "Kant's Conception of the Highest Good, the *Gesinnung*, and the Theory of Radical Evil". *Kant-Studien* 97, s. 184–209.
- Fairweather, Ian och James McDonald. 1984. *The Quest for Christian Ethics*. Edinburgh: Handsel Press.
- Filosoflexikonet*. 1988. Red. Poul Lübcke. Stockholm: Forum.
- Franck, Olof. 2014. *Religionskunskap 1. Om mening, värde och tro*. Lund: Studentlitteratur.
- Gerhardsson, Birger. 1971. "Bibelns ethos". I *Etik och kristen tro*, red. Gustaf Wingren, s. 15–92. Lund: Gleerups.
- Göth, Lennart, Katarina Lycken Rüter och Veronica Wirström. 2018. *Religion 1 för gymnasiet*, andra upplagan. Stockholm: Natur & Kultur.
- Haldane, John. 1993. "Medieval and Renaissance Ethics". I *A Companion to Ethics*, red. Peter Singer, s. 133–46. Malden, MA: Blackwell.
- Hall, Thor. 1970. "Nygren's Ethics". I *The Philosophy and Theology of Anders Nygren*, red. Charles W. Kegley, s. 263–81. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Hillerdal, Gunnar. 1958. *Teologisk och filosofisk etik: Brytningar och synteser i etikens historia från antiken till nutiden*. Stockholm: Svenska bokförlaget.
- Holte, Ragnar, Hans Hof, Jarl Hemberg och Anders Heffner. 1983. *Etiska problem*, 3:e upplagan. U.o.: Verbum.
- Honecker, Manfred. 1990. *Einführung in die Theologische Ethik: Grundlagen und Grundbegriffe*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Hubmann, Gerald. 1997. *Ethische Überzeugung und politisches Handeln: Jakob Friedrich Fries und die deutsche Tradition der Gesinnungsethik*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.
- Kant, Immanuel. (1785) 1997. *Grundläggning av sedernas metafysik*. Övers. Joachim Retzlaff. Göteborg: Daidalos.
- Kant, Immanuel. (1788) 2004. *Kritik av det praktiska förnuftet*. Övers. Fredrik Linde. Stockholm: Thales.
- Kreibitz, Josef Clemens. 1896. *Geschichte und Kritik des ethischen Skepticismus*. Wien: Alfred Hölder.
- Köhl, Harald. 1990. *Kants Gesinnungsethik*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Linton, Olof. 1963. "Sinnelag". I *Svenskt bibliskt uppslagsverk*, red. Ivan Engnell, andra bandet, andra upplagan, sp. 949–50. Stockholm: Nordiska uppslagsböcker.
- Marc-Wogau, Konrad. 1963. *Filosofisk uppslagsbok*. Stockholm: Liber.
- Münkler, Herfried. 1991. "Die Idee der Tugend: Ein politischer Leitbegriff im vorrevolutionären Europa". *Archiv für Kulturgeschichte* 73, nr 2, s. 379–404.
- Munzel, G. Felicitas. 1999. *Kant's Conception of Moral Character: The 'Critical' Link of Morality, Anthropology, and Reflective Judgment*. Chicago: University of Chicago Press.
- Möller, Göran. 2014. *Moralens nycklar: En bok om dygder*. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag.

- Nygren, Anders. 1923. *Filosofisk och kristen etik*. Lunds Universitets årsskrift N. F. Avd. 1, Bd 18, Nr 8. Lund: C.W.K. Gleerup.
- Nygren, Anders. 1924. "Kant och den kristna etiken". *Kristendomen och vår tid*, s. 159–79.
- Nyman, Alf. 1921. "Modärn etik". *Vetenskaps-societeten i Lund. Årsbok 1921*, Lund: C.W.K. Gleerup, s. 19–44.
- Nystedt, Hans. 1951. *Plikt och kärlek: Studier i Anders Nygrens etik*. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelse.
- Olivestam, Carl E. och Håkan Thorsén. 1989. *Etik och livsfrågor*. Stockholm: Esselte Studium.
- Palmquist, Stephen R. 2015. "What is Kantian *Gesinnung*? On the Priority of Volition over Metaphysics and Psychology in *Religion within the Bounds of Bare Reason*". *Kantian Review* 20, nr 2, s. 235–64.
- Porter, Jean. 2001. "Virtue ethics". I *The Cambridge Companion to Christian Ethics*, red. Robin Gill, s. 96–111. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reiner, Hans. 1974. "Gesinnungsethik". I *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Band 3: G–H, red. Joachim Ritter, sp. 539–40. Basel/Stuttgart: Schwabe & Co.
- Ring, Börge. 2015. *Religion och andra livsåskådningar*. Stockholm: Liber.
- Rodhe, Sven Edvard. 1947. "Finns det moraliskt rätta handlingar?" *Svensk Teologisk Kvartalskrift* 23, nr 4, s. 277–96.
- Rosenthal, Sandra B. 2019. "Situation ethics". *Encyclopedia Britannica*, 8 januari 2019, <https://www.britannica.com/topic/situation-ethics>.
- Roser, Andreas och Thomas Mohrs. 1993. *Kant-Konkordanz zu den Werken Immanuel Kants (Bände I–IX der Ausgabe der Preußischen Akademie der Wissenschaften). Band III Erfindung – gräßlich*. Hildesheim: Olms-Weidmann.
- Roth, Michael och Marcus Held, red. 2018. *Was ist theologische Ethik? Grundbestimmungen und Grundvorstellungen*. Boston: De Gruyter.
- Runestam, Arvid. 1933. "Sinnelagsetik – pliktsinnet, dygdsinnet, trossinnet". *Svensk Teologisk Kvartalskrift* 9, nr 4, s. 307–19.
- Skolverket. 2011. *Läroplan, examensmål och gymnasiegemensamma ämnen för gymnasieskolan 2011*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket. 2012. "Kommentarmaterial till ämnesplanen i religionskunskap i gymnasieskolan". Tillgänglig via www.skolverket.se.
- Svenska Akademiens Ordbok (SAOB). 1893–. *Sinnelag* (tryckår 1968). https://www.saob.se/artikel/?unik=S_02545-0070.312g&pz=5.
- Thulin, Birgitta och Sten Elm. 2012. *Religion 1*, tredje upplagan. Limhamn: Interskol.
- Tidman, Nils-Åke och Kerstin Wallin. 2012. *Relief Livsvägar. Religionskunskap för kurs 1, 2:a upplagan*. Malmö: Gleerups.
- Troeltsch, Ernst. 1902. "Grundprobleme der Ethik. Erörtert aus Anlaß von Herrmanns Ethik". *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 12, s. 44–94, 125–78.
- Tuveson, Robert. 2022. *En människa, tusen världar. Religionskunskap 1, 2:a upplagan*. Malmö: Gleerups.
- Verstraeten, Johan. 1995. "The Tension Between 'Gesinnungsethik' and 'Verantwortungsethik': A Critical Interpretation of the Position of Max Weber in 'Politik als Beruf'". *Ethical Perspectives* 2, nr 3, s. 180–87.

- Weber, Max. (1917) 1922. "Der Sinn der 'Wertfreiheit' der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften". I Max Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, s. 451–502. Tübingen: Mohr.
- Weber, Max. (1919) 1971. "Etik och politik", övers. Lars Nordwall. Översättning av en del av föredraget "Politik als Beruf". I *Etik, politik, revolution*. vol. 1, red. Giuliano Pontara, s. 73–85. Staffanstorps: Bo Cavefors bokförlag.
- Widholm, Tomas. 2020. *Läromedel i praktiken: Läromedelsbruk i religionskunskap på gymnasieskolan*. Diss. Linköping: Institutionen för kultur och lärande, Linköpings universitet.
- Wikipedia. 2021. "Sinnelagsetik". Senast redigerad 18 april 2021. <https://sv.wikipedia.org/w/index.php?title=Sinnelagsetik&oldid=49131717>.